

שירים וסיפורים ש"ענת אוהבת במיוחד" על פי יהונתן גפן

בראשית דרכו הספרותית כתב יהונתן גפן שני ספרי ילדים שהוקדשו לאחותו ענת. הראשון הוא ספר השירים: "שירים שענת אוהבת במיוחד"¹ - לענת בת הארבע - והשני הוא ספר הסיפורים: "יום אחד ... כך מתחילים כל הסיפורים שענת אוהבת במיוחד"² - לענת בת החמש. בפתיחה ל ספר השירים יהונתן גפן מציג את הרקע ואת הסיבות לכתיבת השירים שלו, ובפתיחה ל ספר הסיפורים הוא מתאר את התפתחות הקשר בין הסופר, מספר והנמענים, באופן פתיחות אלה מייצגות את ה"אני מאמין" המוקדם של גפן לגבי הכתיבה לילדים.

באופן כללי אפשר לומר שה ספר "שירים שענת אוהבת במיוחד" מייצג במאפיינים המיוחדים לו, גם את השירה לילדים שכתב יהונתן גפן בספריו המאוחרים יותר. ספר הסיפורים, לעומת זאת, הוא חד פעמי בסגנונו ובעיצובו. הסיבות לתופעה זו נעוצות, לדעתי, בהגדרת המטרות שהוא הציב לעצמו בתחילת דרכו.

כך פותח יהונתן גפן את הספר "שירים שענת אוהבת במיוחד":

שיר ראשון

רציתי לכתוב שירים לילדים
כי יש לי אחות בת ארבע,
כדי שסבתא יוכבד תשיר לנכדים
וענת תספר לאבא.

הבית הראשון בנוי כ רשימה קטלוגית³ הנמשכת לאורך כל השיר. המשפט הראשון פותח בהצגת המטרה (שהיא המכנה המשותף של הרשימה): "רציתי לכתוב שירים לילדים". לאחר מכן מוצגות שלוש סיבות המצדיקות מטרה זו. סיבה אחת, "כי יש לי אחות בת ארבע"; סיבה שנייה, כדי שסבתא יוכבד תשיר לילדים; וסיבה שלישית, (כדי) ש"ענת תספר לאבא".

אחד המאפיינים הבולטים ביצירתו של גפן הוא האמון הרב בקוראי ספריו שיבינו בכוחות עצמם דבר מתוך דבר, וידעו לצרף את הפסיפס לכלל תמונה שלמה, גם אם החומרים אינם תמיד גלויים לעין. ואכן, שלושת הסיבות לכתיבת השירים מנוסחות בצמצום רב, וכדי להבין אותן נדרשת השלמת פערים.

השלמה זו מצויה ב כותר של הספר ("שירים שענת אוהבת במיוחד") ובתפוזרת בתוך השירים עצמם (שם גם נגלה את הסיבה מדוע אימה של ענת נעדרת מרשימת הנמענים, סיבה שהיא חשובה – ואולי מרכזית - לכתיבת הספר).⁴

1. שירים שענת אוהבת במיוחד, הוצאת דביר, 1969.

2. "יום אחד... כך מתחילים כל הסיפורים שענת אוהבת במיוחד, דביר, תש"ל.

3. תבנית הקטלוג (או רשימה) היא, אוסף של פריטים המתלכדים בעזרת מכנה משותף.

4. אמנם, העמדת משפטים חסרים זה לצד זה, כאילו יש לפנינו פיסקה קוהרנטית, מאפיינת את דרך הדיבור של הילדים, אך הילד עושה זאת משום שהוא עדיין לא לוקח בחשבון את הבנת הנמען.

האי חזרה על שמה של האחות ענת בת **הארבע**, בשיר עצמו, מסתמכת על הידע המקדם המצוי בכותר של הספר. ידע נוסף העוזר להשלמת התמונה והמסתתר במילה "**במיוחד**" הוא שבתחילת הכתיבה היו ככל הנראה שירים נוספים ונשארו מהם רק ה"שירים שענת אוהבת במיוחד".

המבקרת הראשונה של השירים היתה, אם כן, אפוא הגבורה של השירים. הגבורה הנלהבת ממריצה את המשורר להרחיב את קהל הנמענים ולפרסם את השירים בספר. הספר משחרר את השירים לחיים עצמאיים⁵, ואז סבתא יוכבד יכולה לשיר אותם לנכדים, וענת יכולה לספר **על** הספר ואולי גם על עצמה, **מתוך** הספר, לאבא.

בהמשך השיר מוסיף גפן עוד פריט לרשימה, וכל הפריטים מתלכדים יחד באמצעות הכותרת: "רציתי לכתוב שירים לילדים **כי**...". אולם בהבדל משלוש הסיבות הראשונות הקצרות, החסרות והמתחברות למשפט אחד, הסיבה הרביעית - זו המעידה על כישוריו המתאימים לכתיבה לילדים - רחבה ומפורטת יותר.

בפריט זה מוותר המחבר על מילת הסיבה "כי", והוא פותח כאילו בתבנית אחרת. רק בסיום אנו מגלים שזו עוד אחת מהסיבות לכתיבת השירים.

אני ילד גדול – בן עשרים ואחת –
ועוד אוהב בנדנדה לעלות ולרדת.
ואוהב את נמרוד ואת גל וענת
ושירים וימי הולדת.

ולא אוהב שאומרים לי: "זה אסור"
וטיפש ותדע להבא!
"תתנהג יפה" ו"תגדלי" –
בקיצור, גם אני קצת בן ארבע.

הצורך לכתוב לילדים, על פי גפן מתעורר באמצעות נמען ספציפי, אך הוא יכול להתממש רק על ידי מוען מסוג מיוחד מאוד. המשורר לילדים צריך להרגיש כמו ילד ולתת ביטוי לעולם הילדים. ואכן, גפן כתב לאחותו לא מתוך מערכת יחסים של אח גדול ואחות קטנה, אלא מתוך מערכת של אני ואת, כשוויים וכחווים את אותן החוויות, (כפי שהדבר בא לידי ביטוי בשיר "**כשאני וענת**")⁶, והדגש הוא על אמפטיה לילד ולא על התיילדות:

ואם פעם תראו איש הולך לו ברחוב
ומוצץ סוכרייה על מקל
תדעו **שבאתי אליכם**, וטוב
לי לשמוע **צחוקכם** מתגלגל.⁷

כבר בשירו הראשון התחייב יהונתן גפן ששירתו תהיה אמפטיה, **משחררת ולא דידקטית**. ואכן, שירתו מייצגת את הילד המתבונן, המתבלבל, השואל, ובעיקר זה הרגיש והמבחין בסתירות ובעוולות בשנינות ובהומור. בשירתו הוא מייצג נקודת מבט משותפת לילד ול"איש". איחוד שתי נקודות המבט בא לידי ביטוי בשירו של גפן בעיקר על ידי תחכום תחבירי הדורש לעיתים קרובות

5. רעיון זה גבש יהונתן גפן מאוחר יותר בשיר "איך שיר נולד?", **הכבש השישה עשר**, הוצאת נושי, עמ' 4.

6. **שירים שענת אוהבת במיוחד** (שם עמ' 19).

7. וגם בנושא זה אפשר למצוא מקבילה אצל שלונסקי: "במקום שעומדים בעלי משובה, / שם רק משורר ותינוק יעמדו." (שם עמ' 27)

מהשומע או מהקורא כושר הפשטה - שאינו מצוי אצל הילדה בת הארבע, הנמענת הפנימית של שיריו -⁸ המגביה את גיל המנענים של השירים.

גפן פונה אל מוען המסוגל לגלות את האינפורמציה הנדרשת להשלמת התמונה גם אם היא מצויה בטקסטים שאינם חלק מהשיר עצמו (כמו בשיר הראשון), או אל מוען המסוגל להפיק משמעות ממבע שאינו מבוסס על התחביר הפשוט של השפה, בעזרת השלמות המצויות במוחו (למשל: "לפעמים אפשר לחלום שהשולחן בכלל אדום, שהדשא הוא ים ומרים היא לא מרים [...] אז אתם לא חושבים שזה קצת משעמם להיות סתם פרא אדם?")⁹. והוא פונה אל נמען המסוגל לצחוק מה חיבור בין שני דברים שאינם מתחברים לוגית אך הם מתיישבים היטב על דרך החשיבה שלנו (כמו: "איך אפשר להיות עצובה כשאת הילדה הכי יפה בגן"¹⁰).

יהונתן גפן, מכוון את כתיבתו לנמען אינטלגנטי והוא סומך עליו, כאמור, שי שלים את החסר ויבנה את המשמעות הפילוסופית בעצמו. ואכן, חלק גדול משיריו, גם אם הם נכתבו במקור לענת בת הארבע, מיועדים לילדים בוגרים יותר וגם אלה זקוקים להנחיה בהבנת הרובד המשתמע, ועוד נחזור לכך בהמשך.

ההצהרה המוקדמת של יהונתן גפן שיצירתו לא תהיה דידיקטית ומוכתבת על ידי מטרה חיצונית, באה לידי ביטוי גם בבחירת הז'אנר של סיפוריו הראשונים. את הראציונאל לגבי כתיבת סיפורים בכלל גפן מספק בפתיחה לספר הסיפורים הראשון שלו תחת הכותרת "לפני ההתחלה" ובה הוא מציין את אהבתה של ענת לספרים ואת אהבתה לאופן שבו הארנב שומדי מספר את הסיפורים. גם הפתיחה של ספר זה נמתחת לכותר הספר שבו מוגדר בקיצור ההבדל בין שיר לסיפור: "יום אחד... כך מתחילים כל הסיפורים שענת אוהבת במיוחד".

הפסקה הראשונה מתחילה כמו ב"שיר הראשון", ברצונו של הסופר לספר לקוראים את הסיפורים שענת אוהבת במיוחד. אולם בהבדל מהשיר שבו הוא ממשיך ברשימת הסיבות לכתיבה ולכך שהוא חושב שהוא המתאים לכתוב, כאן הוא מסתפק בהצהרה ועובר לרשימה שהמכנה המשותף שלה מצוי במשפט החותם את הפסקה והעונה לשאלה מה טיבם של הסיפורים שענת אוהבת במיוחד:

"אני רוצה לספר לכם את הסיפורים שענת אוהבת במיוחד. ענת אוהבת המון סיפורים.

היא אוהבת כמעט כל סיפור שמספרים לה (אם יודעים לספר כמו שצריך) אבל יותר מכל היא אוהבת את הסיפורים של שומדי הארנב. כי שומדי יודע לספר סיפורים כמו שאף אחד אינו יודע ויש לו הרבה – הרבה. מפני שהוא זוכר כל מה שקרה ותמיד יש לו זמן לשיחה ולסיפור, ענת באה אליו, אל הדשא שעל יד עץ המנדריונות, והוא יושב ומספר. אלה הסיפורים שענת אוהבת במיוחד".

אהבתה של ענת לסיפורים היא המניע להפיק יתרון מהסיפור בעל פה לסיפור בכתב, ואכן סיפורים רבים לילדים נכתבו בעקבות סיפורים שסופרו להם בעל פה, בבית או בגן, סיפורים שריתקו

8. לדוגמה: " העולם הוא גדול/ ויש בו הרבה ים והרבה חול [...] ורק המבוגרים/ אומרים/ שאמא יש רק אחת/ ואבא יש אחד/ וענת אחת/ ונמרוד אחד/ ובית אחד/ שאוהבים במיוחד" (עמ' 9). או: "גדעון כעס מאוד על הסוס/ שהולך פתאום בלי לשאול אם הוא נחון./ אבל על נמרוד אמרו כולם/ שהוא סתם/ פרא אדם" (עמ' 22).

9. שירים שענת אוהבת במיוחד, הילד נמרוד חולם חלומות, שם, עמ' 43.
10. הילדה הכי יפה בגן, הכבש השישה עשר, הוצאת נוש, 1983, עמ' 9.

במידה רבה את השומעים הקטנים, שאינם קוראים, תודות לכשרון הסיפור של המספר. אך מה שהופך את הסיפורים של שומדי הסיפורים שראוי לספרם לכל הילדים, זה ש"הוא זוכר כל מה שקרה", וש"יש לו זמן לשיחה וסיפור". מה פירוש הביטוי "כל מה שקרה"? האם הכוונה למה שקרה לו או למה שקרה לענת? כדרכו של גפן, הוא משאיר לקורא לחפש את ההשלמות. על ספר הסיפורים מוקרנת, לדעתי, השראה חזקה של הספר "פו הדוב".¹¹ שם אומר כריסטוף רובין בפתיחה לספר: " - אולי תואיל לספר לויני פו איזה שהוא סיפור? - בחפץ לב, אמרתי, איזה מן סיפורים אוהב הוא? - סיפורים על עצמו. מפני שהוא מן דוב שכזה". האם לכך מתכוון גפן?

ה"זמן", ו"הזיכרון של מה שקרה" המאפיינים את הארנב שומדי, הם למעשה הקריטריונים הבסיסיים המבדילים בין סיפור לשיר. ה"זמן" מייצג רצף של התחלה, אמצע וסוף, ו"מה שקרה", פירושו עלילה שיסודה הוא עימות, המניע את הדמויות בזמן ובמרחב, במציאות ובדמיון. בהבדל מהשיר, שהוא קצר, מיידי ומפרק, לסיפור דרוש זמן, אורך רוח, ומעקב אחרי "מה שקרה". גם מעמדו של המספר בספר הסיפורים שונה ממעמדו של המשורר בספר השירים. בכתיבת השיר אנו מוצאים את המשורר ישירות מול נמעניו, ואילו בכתיבת הסיפור יש מי שמספר - שומדי, ויש מי שכותב את הדברים מפיו. גפן כאילו אומר הסיפור כבר קיים, והוא קורא לי לכתוב אותו. תחת הכותרת "ועוד משהו" מבהיר יהונתן גפן מערך יחסים זה שבין המספר והכותב:

"שמעתי שאתה רוצה לכתוב עלי הרבה סיפורים. 'נכון', אמרתי 'אני רוצה שכל הילדים ידעו את הסיפורים שלך, לא רק ענת'. 'תספר שאני נחמד, נכון? ושאיני יפה וטוב לכולם'. 'בוודאי', אמרתי, 'בוודאי', 'אבל' אמר שומדי לאט-לאט, 'לפעמים אני לא כל-כך בסדר, וצריך לספר רק את האמת, נכון?' 'נכון', הסכמתי אתו. [...] חשבנו קצת [...] 'מדוע לא תספר אתה את הסיפורים האלה', אמרתי. 'טוב' הסכים הארנב מיד, 'אבל אני לא יודע לכתוב. צריכים לחשוב על משהו אחר'. [...] 'אני יודע', צעק בשקט, 'אני אספר לך את הסיפורים ואתה תכתוב אותם לכל הילדים'.¹²

מספר הסיפורים הוא שומדי, המציג את עצמו בפרק א' כ" **שום דבר**", ה"שומע כמעט את כל מה שאומרים כאן **בארץ כלום**, שבה אין אנשים, רק חיות". הגדרה זו מתאימה לז'אנר המעשייה או המשל, אך התוספת של דמות מוכרת - "מלבד ילדה אחת ששמה ענת", ו"ילדה היא ילדה ולא איש"¹³ - משנה את הז'אנר. ואכן, הספר מורכב מסיפורי הרפתקאות ריאליסטיים, שבהם בעלי החיים מייצגים ילדים בסביבתם הטבעית עם הגזמות קלות, כפי שאומר שומדי:

"נכון, לפעמים אני קצת מגזים [...] אבל איזה ארנב אינו מגזים קצת פה ושם? איזה טעם יש לסיפורים אם לא מספרים קצת פחות וקצת יותר ממה שהיה באמת?"

עד כאן הגדיר יהונתן גפן את הז'אנר הכללי של הספר, הגדרה זו מספקת את התשובה לשאלה, השכיחה כל-כך אצל ילדים, "האם זה היה באמת?" והיא גם מכילה בתוכה את הקריטריונים לבדיקת אמינותו של הסיפור והתאמתו לגיל, בהתייחס לז'אנר של סיפור "כאילו"¹⁴.

11. א. מילן, הוצאת מחברות לספרות, בשיתוף עם הוצאת א. לוין אפשטיין - מודן.
12. הפונקציה של כותב הסיפורים אינה מצויה ב"פו הדב", שם מתנהל דיאלוג ישיר בין המספר לכין כריסטוף - אותו מייצגת ענת - בפתיחה ובסיום, ובין כריסטוף ופו הדב בסיפורים. מבחינה זו שומר מילן על התבנית של סיפור בתוך סיפור, בעוד שאצל גפן הגבולות מטושטשים.
13. גם פו הדב הוא דמות שאין לה זהות ודאית, כפי שמסביר המספר: "כששמעתי לראשונה את שמו. אמרתי כפי שגם אתם הייתם אומרים בוודאי: - ואני חשבתי שהוא ילד? / - גם אני, אמר כריסטוף רובין. / - אם כן, הרי אינך יכול לקרוא לו ויני? הלא ויני הוא שם של ילדה! / - כך איני קורה לו [...] / - שמו ויני פו. כלום אינך יודע מה פרוש פו? / - כן, כמובן. עכשיו אני מביין, מיהרתי לומר, והריני מקווה, שגם אתם מבינים, שכן כל פרוש אחר לא תקבלו."
על נושא זה ראה גם: אלמוג גאולה, **הסיפור כמשחק**, מעגלי קריאה, אוניברסיטת חיפה המרכז לספרות ילדים, חוב' 8, דצמבר 1980, עמ' 123.
14. על נושא זה ראה: אלמוג, ברוך, **ז'אנרים בספרות ילדים** מכון מופ"ת, 1996, עמ' 42.

הבחירה בסיפור אפיזודות מחיי היום יום, המתרחשות "כאילו" ביער, אפשרה לגפן להתרחק ככל האפשר מסיפור הנושא מסר דידקטי ישיר, כפי שהוא מעוצב בתבנית הסיפורית הקלאסית של בעיה ופתרונה.

בדומה ל"פו הדוב"¹⁵, הספר "יום אחד.. כך מתחילים כל הסיפורים שענת אוהבת במיוחד" עוסק בהגדרת מצבים אנושיים ובפילוסופיה הנגזרת מהם. בדרך אגב בתוך השיחה הנרקמת בין הדמויות אנו נחשפים לאמרות המייצגות חכמת חיים; למשל: "לנאום – זה לדבר הרבה זמן על דבר אחד" (עמ' 20); "מי שמדבר הרבה – אין זה סימן שהוא יודע הרבה" (עמ' 21); "מי שרוצה להספיק הכל – סופו שאינו מספיק כלום" (עמ' 27); "כאשר פיל רוקד צריכים להיזהר" (עמ' 34); "מי שאינו מדבר אמת אינו מביט אל תוך העיניים" (עמ' 36); ועוד.

גפן מגדיר מחדש מושגים שגורים למשל: "מתפללי, אמר סבא אברם, 'זה כמו לבקש. לבקש ולהאמין שמה שאתה מבקש יתקיים.' או "אולי מה שלא יפה לדעתי – יפה בסיאם." (עמ' 36) ובעזרת החיות, הוא מציף רגשות שבדרך ככל לא מדברים עליהם למשל: "אני שמח כשאני יודע להגייד דברים שאחרים אינם יודעים אותם" (עמ' 37); "תמיד כשיורד גשם נדמה לי שזה בכוונה כדי להרטיב אותי" (עמ' 39).

כמו בשיריו של גפן גם כאן לא חסרים משפטים "כאילו" תמימים המקבלים משמעות שונה הנגזרת מהניסיון האישי, למשל: "זה עצוב מאוד לראות נחש בוכה" או: "אחרי שתספר ותשתף אותנו בעצב שלך – יהיה לך הרבה יותר קל".

בין האפיזודות מחיי היום יום, שילב גפן גם משל אחד על האריה שרצה שיכבדו אותו ולכן לא היו לו חברים (עמ' 40). אך גם במשל זה המשתלב כסיפור בתוך סיפור מסגרת, גפן אינו משנה את הקו המנחה של הימנעות מהטפה וממוסר השכל חד משמעי: זאת באמצעות הצגת כל נקודות המבט של האירוע, ובעיקר בהמרת ה"עימות" ב"ניסוי".

הסיפורים מסופרים בהומור, בשפה פשוטה ובפשטות חינוכית, אך לא מצאתי בשום מקרה אף סיפור מתוך הסיפורים החביבים שבספר. יתרה מזאת, גפן לא חזר עוד על כתיבה בז'אנר זה. זאת אולי משום שיצירת מופת כמו זו של "פו הדוב", מגמדת גם יצירות שהן יפות בפני עצמן, אך אין להן ערך מוסף על זו שכבר נכתבה, ואולי זה משום שתיאור מצבים אמיתיים מחיי "ילדה בת חמש וחצי" (עמ' 31, 42), הנושאים תובנה פילוסופית הדורשת כושר הפשטה, מפילים את הסיפור בין הגילים, כפי שהדבר קרה גם ל"פו הדוב", שאומץ על ידי קהל בוגר יותר ובעיקר על ידי חוקרי הספרות.

15. יש בספר גם קונטציות ספרותיות אחרות כמו: "מנהל בית הזנבות האבודים", המזכיר את המודעה "פה מתקנים לבבות שבורים וזנבות מרוטים באחריות מלאה" בסיפורה של מרים ילן שטקליס, **המסע אל האי אולי** (שיר הגדי, דביר), אך קונטציות אלה הן מקומיות, בעוד שהספר פו הדוב משמש כהשראה כוללת.

מבחינה דידיקטית הייתי מ כניסה את הספר לכיתות גבוהות יותר, כבסיס למחקר על השפעות ספרותיות, או כתרגיל על הנושא של שילוב חכמת חיים - המתגבשת במשפט אחד העומד בפני עצמו - בתוך דיאלוג רגיל.¹⁶

כאמור, גפן מצא את סגנונו המיוחד בשירה כבר בספר השירים הראשון שלו - והוא התמיד בו בכל ספריו - זאת, לדעתי, משום ש סגנון זה אפשר לו לממש את האני מאמין המוקדם שלו, להימנע ממסר דידיקטי ומייפוי המציאות. לעומת זאת במבנה הסיפורי שבו בעיות באות על פתרון (לטוב או לרע), מימוש מטרה זו הוא משימה קשה, ואולי משום כך הוא מתמודד בכל פעם עם ז'אנר סיפורי אחר.¹⁷

16. אפשר פשוט לעשות תחרות בין התלמידים - או בין קבוצות - מי ילקט מתוך הספר, משפטים רבים יותר, העומדים בפני עצמם כנושאי מסר, ואשר יכולים להתכנס בספר שיקרא: "חכמת חיים". אפשר גם להוסיף לתרגיל את הספר "הנסיך הקטן".

17. עוד על יצירתו של גפן ראה: אלמוג; "מי שמביט בי מאחור לא יודע מי אני" - יהונתן גפן לילדים ומבוגרים, בין חינוך לספרות ילדים שי לגרשון ברגסון הוצאת "קוראים, 1995